

τὰ αἷτια ταῦτα ὁ Γρηγόριος ἐν τῇ λαμπρᾷ αὐτοῦ ταύτῃ συμβολῇ εἰς τὴν ποιμαντορικὴν ἐπιστήμην, ἀπαριθμῶν δ' εὐγλώττως τὰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας τῆς ἱερωσύνης λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτα· «Πρὸς δὲ τούτοις πράγμα ἔπαθον, ἐκλαλήσω γὰρ πρὸς ὑμᾶς πᾶν τὸ ἀπόρητον, οὐκ οἶδ' εἴτε ἀγροῖκον, εἴτε ἐλεύθερον, ἔπαθον δ' οὖν ἡσχύνθην ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ὅσοι, μηδὲν τῶν πολλῶν ὄντες βελτίους, μέγα μὲν οὖν, εἰ καὶ μὴ πολλῶ χεῖρους, ἀνίπτοις χερσίν, ὃ δὴ λέγεται, καὶ ἀμνηστῶν ψυχαῖς τοῖς ἀγιωτάτοις ἑαυτοὺς ἐπεισάγουσι καὶ πρὶν ἀξιοὶ γενέσθαι προσιέναι τοῖς ἱεραῖς, μεταποιοῦνται τοῦ βήματος, θλίβονται τε καὶ ὠθοῦνται περὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ὡσπερ οὐκ ἀρετῆς τύπον, ἀλλ' ἀφορμὴν βίου τὴν τάξιν ταύτην εἶναι νομίζοντες, οὐδὲ λειτουργίαν ὑπεύθυνον, ἀλλ' ἀρχὴν ἀνεξέταστον. Καὶ εἰσὶ σχεδὸν τι πλείους κατ' ἀριθμὸν ἢ ὀπόσων ἀρχουσι· δειλαιοὶ τῆς εὐσεβείας, καὶ ἄθλιοι τῆς λαμπρότητος· ὥστε ἔμοι γε δοκοῦσι, πρειόντος τοῦ χρόνου καὶ τοῦ κακοῦ, μηδὲ ἔχωσι λοιπὸν ὧν ἀρξουσι, πάντων διδασκόντων ἀντὶ τοῦ διδασκτοῦς εἶναι Θεοῦ, ὡς φησὶν ἡ ἐπαγγελία, καὶ πάντων προσητευόντων, ὥστε εἶναι καὶ Σκούλ ἐν προφήταις, κατὰ τὴν παλαιὰν ἱστορίαν καὶ παροιμίαν. Οὐδὲν γὰρ οὕτω πολὺ κατ' οὐδένα καιρὸνο ὕτ' ἐστίν, οὕτ' ἐγένετο, ἄλλοτε ἄλλων ἀχμασάντων τῶν καὶ ἡξάντων, ὡς νῦν χριστιανοῖς τὰ τοιαῦτα καὶ ὄνειδη καὶ ἀπρόσβληστα. Ὡς εἰ καὶ στήσαι τὴν φορὰν κρεῖσσον ἢ καθ' ἡμᾶς, ἀλλ' ὅτι γε μισεῖν καὶ αἰσχύνεσθαι μέρος εὐσεβείας οὐ τὸ συμπεριπατεῖν» (λόγ. β' Α. 415 πρβλ. αὐτ. 457).¹ «Καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός; ἀναφωνεῖ ὁ Γρηγόριος. Οὐ γὰρ ἐσμεν ὡς οἱ πολλοὶ καπηλεύειν δυνάμενοι τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, καὶ ἀναμιγνύναι τὸν οἶνον ὕδατι· τὸν εὐφραίνοντα καρδίαν ἀνθρώπου λόγον τῷ πολλῶ καὶ εὐώνῳ καὶ χαμαὶ συρομένῳ καὶ ἐξιτήλῳ καὶ εἰκῇ ρέοντι, ὥστε αὐτοὶ τε παρακερδαίνειν ἐκ τῆς καπηλείας, ἄλλο τε ἄλλως ὁμιλοῦντες τοῖς πλησιάζουσι καὶ πᾶσι πρὸς χάριν· ἐγγαστρίμυθοί τινες ὄντες καὶ κενολόγοι, τὰς

¹ Αἱ παραπομπαὶ γίνονται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne.

ἑαυτῶν ἡδονὰς θεραπεύοντες λόγοις ἐκ γῆς φωνουμένοις καὶ δυομένοις εἰς γῆν· ὡς ἂν μάλιστα ζημιοῦντες αὐτοὺς ἢ ἀπολύντες, καὶ αἷμα ἀθῶον ἀπλουστέρων ψυχῶν ἐκχέοντες ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἐκζητηθησόμενον» (αὐτ. σ. 453). Ἀλλὰ μόλις ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτοῦ καὶ ἐδοκίμασε τὸ εὐμετάβολον τῆς ἀνθρωπίνης εὐνοίας. Οἱ πιστοὶ τῆς Ναζιανζοῦ, οἵτινες ἐπιμόνως εἶχον καλέσει αὐτὸν παρ' ἑαυτοῖς, ἐδεικνύοντο ἀδιάφοροι πρὸς τὸν Γρηγόριον καὶ ἀμελῶς εἶχον περὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν λόγων αὐτοῦ. Ὁ Γρηγόριος ἀπαγγέλλει τὸν τρίτον λόγον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, ἐλέγχων ἡπίως καὶ ἐπαινῶν συνετῶς· «Πῶς, λέγει ἀρχόμενος μετὰ πάθους ὁ Γρηγόριος, πῶς βραδεῖς ἐπὶ τὸν ἡμέτερον λόγον, ὧ φίλοι καὶ ἀδελφοί, καίτοι γε ταχεῖς εἰς τὸ τυραννῆσαι, καὶ τῆς ἡμετέρας ἀκροπόλεως ἀποσπᾶσαι τῆς ἐρημίας, ἣν ἐγὼ πάντων μάλιστα ἠσπασάμην, καὶ ὡς συνεργὸν καὶ μητέρα τῆς θείας ἀναβάσεως, καὶ θεοποιόν, διαφερόντως ἠγάσθην τε καὶ παντός τοῦ βίου προεστησάμην; Πῶς ὁ λαβεῖν ἐποθεῖτε περιφρονεῖτε λαβόντες, καὶ βελτίους ἐφάνητε ποθεῖν ἀπόντας, ἢ ἀπολαύειν παρόντων, ὥσπερ κρατῆσαι μᾶλλον τῆς ἡμετέρας φιλοσοφίας ἢ ὄνασθαι ταύτης θελήσαντες; Ἡ καλὸν μοι καὶ τοῦτο εἰπεῖν· ἐγεννήθημεν ὑμῖν εἰς πλησμονήν, πρὶν γευσθῆναι, καὶ πείραν δοῦναι· τὸ παραδοξότατον» (Λόγ. γ'. Α'. 517).

Ἐκ τῶν πρώτων τούτων δειγμάτων τῆς ρητορείας αὐτοῦ μεταβῶμεν εἰς τοὺς πανηγυρικοὺς τοῦ Γρηγορίου, ἐν οἷς εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος, εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, καὶ εἰς Βασίλειον ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας ἐπιτάφιος. Ἐν τοῖς πανηγυρικοῖς τούτοις ἀναπτύσσει ὁ Γρηγόριος πολλὴν τέχνην, μεταχειρίζεται ζωηρὰς εἰκόνας, ἐκφράσεις ἰσχυρὰς καὶ πλουσίας· περιγράφει ἐπιτυχῶς, συγκινεῖ καὶ ἐξαίρει μετ' εὐγενοῦς ἀπλότητος καὶ ἀφελείας τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ

θανάτου καὶ ζωῆς· ἀλλ' εἶναι ἐν μέρει οἱ λόγοι οὗτοι λίαν πομπώδεις, ἐκθαμβοῦσι μᾶλλον ἢ ἐξεγείρουσι καὶ παριστῶσι, μηδ' αὐτοῦ τοῦ εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον ἐξαιρουμένου, γενικᾶς ἀρετᾶς ἀντὶ νὰ εἰδικεύσωσιν αὐτὰς καὶ ἀπεικονίσωσι τὸν βίον τῶν ἐγκωμιαζομένων. Ἐν τῷ λόγῳ εἰς Καισάριον παριστᾶ ἐξόχως ὁ Γρηγόριος τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων λέγων· «Πόσον ἡμᾶς ἐφθη Καισάριος; Πόσον ἔτι τὸν ἀπελθόντα θρηνήσωμεν; Οὐ πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπειγόμεθα μονήν; Οὐ τὸν αὐτὸν ὑποδυσόμεθα λίθον αὐτίκα; Οὐχ ἡ αὐτὴ κόνις μετὰ μικρὸν ἐσόμεθα; Οὐ τοσοῦτον κερδανοῦμεν ἐν ταῖς μικραῖς ταύταις ἡμέραις, ὅσον πλείω κακά, τὰ μὲν ἰδόντες, τὰ δὲ παθόντες, τὰ δὲ καὶ πράξαντες ἴσως, λειτουργῆσαι τῷ τῆς φύσεως νόμῳ τὴν κοινήν εἰσφορὰν καὶ ἀσάλευτον, καὶ τοῖς μὲν ἐπαπελθεῖν, τῶν δὲ προαπελθεῖν, καὶ τοὺς μὲν κλαῦσαι, ὑπὸ δὲ τῶν θρηνηθῆναι, καὶ παρ' ἄλλων ἀντιλαβεῖν ὃν προησεινέγκαμεν ἄλλοις τῶν δακρύων ἔρανον. Τοιοῦτος ὁ βίος ἡμῶν, ἀδελφοί, τῶν ζώντων πρόσκαιρα· τοιοῦτο τὸ ἐπὶ γῆς παίγνιον· οὐκ ὄντας γενέσθαι, καὶ γενομένους ἀναλυθῆναι. Ὅναρ ἐσμέν οὐχ ἰστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου, ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἴχνος οὐκ ἔχουσα, κόνις, ἀτμίς, ἐωθινὴ δρόσος, ἄνθος καιρῷ φυόμενον, καὶ καιρῷ λυόμενον» (Α. 777). Εἶτα προτρέπει νὰ μὴ ἀφοσιώμεθα εἰς τὰ πρόσκαιρα, καὶ τελευτᾶ λέγων ὅτι δὲν πρέπει νὰ φοβώμεθα μὴ τὸ σῶμα διαφθαρὲν διαλυθῆ, ἀλλὰ μὴ δὲν δυνηθῶμεν νὰ γίνωμεν κληρονόμοι τῆς αἰωνίου ζωῆς.

Ἐν τῷ λόγῳ εἰς τὴν Γοργονίαν περιγράφει τὰς ἀθορύβους οικιακᾶς ἀρετὰς εὐσεβοῦς παρθένου, τὰς νύκτας τὰς ἀφιερωθείσας εἰς τὰς ἀγρυπνίας καὶ προσευχὰς, τὸ τρυφερὸν σῶμα τὸ ὑπὲρ τὴν φύσιν ὑψωθὲν, τὸ ἐνθερμον τῆς εὐσεβείας, ἧτις οὔτε ψῦχος οὔτε σκότος ἐγίνωσκε, τὸν θάνατον αὐτῆς ἐν ὕμνοις. «Ἐλύετο μὲν ἤδη καὶ ἀνέπνεε τὰ τελευταῖα, καὶ χορὸς περὶ αὐτὴν οἰκείων τε καὶ ξένων χαριζομένων τὰ προπεμπτήρια· καὶ μητρὸς γηραιᾶς ἐπίνευσις, καὶ ψυχῆς σπαραγμὸς ζηλοτυπούσης τὴν ἐκδημίαν, καὶ φίλτρον ἀπάντων ἀγωνία σύγκρατον, τῶν μὲν ὅ,τι

ἀκούσῃ ποθούντων, μνήμης ἐμπύρευμα, τῶν δὲ ὅ,τι φθέγγονται, τολμῶντος δὲ οὐδενός. Καὶ κωφὰ τὰ δάκρυα, καὶ ἡ τῆς λύπης ὡδὶν ἀθεράπευτος (οὐδὲ γὰρ ὅσιον ἐδόκει θρήνοις τιμᾶν τὴν οὕτω χωριζομένην), σιγὴ δὲ βαθεῖα, καὶ τελετή τις ὁ θάνατος. Ἡ δὲ ἄπνους τε καὶ ἀκίνητος, καὶ ἄφθογγος, τὸ φαινόμενον, καὶ ἡ σιωπὴ τοῦ σώματος ἐδόκει παράλυσις, οἷον δὴ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων νενεκρωμένων, διὰ τὴν τοῦ κινουῦντος ἐκχώρησιν. Ἡρέμα δὲ τῶν χειλέων κινουμένων αἰσθανόμενος ὁ πάντα τηρῶν τὰ ἐκείνης ἐπιμελῶς ποιμὴν, διὰ τὸ ἐν πᾶσι θαῦμα, καὶ παραθείς τὰ ὦτα τοῖς χείλεσιν αὐτὸς διήγησαι τὸ τῆς ἡσυχίας μυστήριον, ὅ,τι ποτε ἦν καὶ οἷον· οὐδεὶς ἀπιστήσει σοῦ λέγοντος. Ψαλμωδία τὸ ὑπολαλούμενον ἦν, καὶ ψαλμωδίας τὰ ἐξόδια ῥήματα· εἰ δὲ χρή τάληθές εἰπεῖν, μαρτυρία τῆς παρρησίας, μεθ' ἧς ἡ ἐξοδος» (Α. 813).

Ὁ ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ οὐδὲν περιέχει σχεδὸν ἐξοχὸν μέχρι τέλους. Ἐν αὐτῷ ἐκτίθησιν ὁ Γρηγόριος ἀπλούστατα τὰς ἀρετὰς τοῦ πατρὸς, διδάσκων μᾶλλον ἢ συγκινῶν· ὁ ρήτωρ εἶναι κύριος τοῦ πένθους αὐτοῦ, δεικνύει μάλιστα ἀσυνήθη ἀταραξίαν, καὶ μόνον περὶ τὸ τέλος συγκινεῖται πῶς ἰσχυρότερον, παραμυθούμενος τὴν μητέρα αὐτοῦ· «Τὰ δὲ ἡμέτερα πῶς ἔχει; Ρεῖ τε καὶ φθείρεται, καὶ ἄλλοτε ἄλλην λαμβάνει μεταβολήν. Ζωὴ γοῦν καὶ θάνατος, ταῦθ' ἅπερ λέγεται, πλεῖστον ἀλλήλων διαφέρειν δοκοῦντα, εἰς ἀλληλα περιχωρεῖ πῶς καὶ ἀντικαθίσταται. Ἡ μὲν γὰρ ἐκ φθορᾶς ἀρχομένη τῆς μητρὸς ἡμῶν, καὶ διὰ φθορᾶς ὀδεύουσα τῆς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκστάσεως, εἰς φθορὰν καταστρέφει τὴν τοῦ βίου τούτου κατάλυσιν· ὁ δὲ τῶν ἐνταῦθα κακῶν ἀπαλλαγὴν ἔχων, καὶ πρὸς τὴν ἄνω πολλάκις μετάγων ζωὴν, οὐκ οἶδ' εἰ κυρίως προσαγορεύοιτο θάνατος, ἐν ὀνόματι μᾶλλον ἢ πράγματι τὸ φοβερόν ἔχων· καὶ κινδυνεύομεν πάσχειν πῶς ἄλογον πάθος, ἃ μὲν ἐστὶν οὐ φοβερὰ δεδοικότες, ἃ δὲ φοβεῖσθαι ἄξιον ὡς αἰρετώτερα περιέποντες. Μία ζωὴ, πρὸς τὴν ζωὴν βλέπειν· εἰς θάνατος, ἡ ἁμαρτία· ψυχῆς γὰρ ὄλεθρος. Τάλλα δὲ, οἷς μέγα φρονοῦσί τινες, ὄνειράτων ὄψις ἐστὶ κατὰ

τῶν ὄντων παίζουσα, καὶ ψυχῆς ἀπατηλὰ φάσματα. Ἄν οὕτως ἔχωμεν, ὦ μήτερ, οὔτε τῆ ζωῆ μέγα φρονήσομεν, οὔτε τῷ θανάτῳ λίαν ἀνιασόμεθα. Τί τοίνυν δεινὸν πεπόνθαμεν, εἰ πρὸς τὴν ἀληθινὴν ζωὴν ἐνθένδε μεταβεβήκαμεν; εἰ στροφῶν, καὶ ἰλίγγων, καὶ κόρων, καὶ τῆς αἰσχροῦς φορολογίας ἀπηλλαγμένοι, μετὰ τῶν ἐστώτων καὶ οὐ ρεόντων ἐσόμεθα φῶτα μικρὰ, φῶς τὸ μέγα περιχορεύοντες; Ἄλλὰ λυπεῖ σε τὸ τῆς διαζεύξεως; ἀλλ' εὐφραίνεσθω τὸ τῆς ἐλπίδος. Ἄλλὰ δεινὸν ἢ χηρεία; ἐκείνῳ δὲ οὐ δεινόν. Καὶ ποῦ τὸ τῆς ἀγάπης ἀγαθόν, ἑαυτῷ τὰ ράω δίδόντα, τῷ πλησίον ἀπονέμειν τὰ προσαντέστερα; Τί δὲ καὶ δεινὸν ὅλως τῆ λυθησομένη μετὰ μικρόν; Ἐγγύς ἢ προθεσμία, τὸ λυπηρὸν οὐκ ἐπίμονον. Μὴ φορτίζωμεν ἀγεννέσι λογισμοῖς τὰ κουφότατα. Μεγάλων ἐστερήμεθα καὶ γὰρ τετυχήκαμεν· τὸ μὲν στερεῖσθαι, πάντων, τὸ δὲ τυχεῖν, οὐ πολλῶν. Μὴ τοῦτο καμπέτω, ἀλλ' ἐκείνο παραμυθεῖσθω. Τὸ γὰρ κρεῖττον, νικᾶν εὐλογώτερον. Ἦνεγκας παίδων ἀποβολὴν, τῶν ὠραίων ἔτι, καὶ τῷ ζῆν ἐπιτηδείων, ἀνδρικότατα καὶ φιλοσοφώτατα· ἔνεγκε καὶ γηραιοῦ κατάθεσιν σώματος ἤδη τῷ βίῳ κάμνοντος, εἰ καὶ τὰς αἰσθήσεις ἀπαθεστάτας ὁ τῆς ψυχῆς τόνος αὐτῷ συνετήρησεν.» (Α. 1041).

Ὁ Ἀθανάσιος ἦτο ὁμολογουμένως ἀφορμὴ ἐκτάκτου ρητορικοῦ λόγου, ἀλλ' ἀντὶ λόγου πλήρους δυνάμεως καὶ μεγαλείου ὀλιγίστας μόνον εὐρίσκομεν θέσεις, ἃς δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἐπιτυχεῖς, οἷον περὶ τοῦ βίου τῶν ἐν ἐρήμῳ ζώντων. «Οἱ κόσμου χωρίζοντες ἑαυτοὺς, καὶ τὴν ἔρημον ἀσπαζόμενοι, ζῶσι θεῷ, πάντων μᾶλλον τῶν στρεφομένων ἐν σώματι· οἱ μὲν τὸν πάντῃ μοναδικόν τε καὶ ἄμικτον διαθλοῦντες βίον, ἑαυτοῖς μόνοις προσλαλοῦντες καὶ τῷ Θεῷ, καὶ τοῦτο μόνον κόσμον εἰδότες, ὅσον ἐν τῇ ἐρημίᾳ γνωρίζουσιν· οἱ δὲ νόμον ἀγάπης τῆ κοινωνία στέργοντες, ἐρημικοὶ τε ὁμοῦ καὶ μιγάδες, τοῖς μὲν ἄλλοις τεθνηκότες ἀνθρώποις καὶ πράγμασιν, ὅσα ἐν μέσῳ περιφέρεται, στροβοῦντά τε καὶ στροβούμενα, καὶ παίζοντα ἡμᾶς ταῖς ἀγγιστρόφοις μεταβολαῖς, ἀλλήλοις δὲ κόσμος ὄντες, καὶ

τῇ παραθέσει τὴν ἀρετὴν θήγοντες» (Α. 1102). Ὡραῖον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς περὶ Ἀθανασίου λεγόμενον· «Ἐν κεφαλαίῳ δ' εἰπεῖν, δύο λίθων μιμεῖται φύσεις ἐπαινουμένων. Γίνεται γὰρ τοῖς μὲν παιουσιν ἀδάμας, τοῖς δὲ στασιάζουσι μαγνητῖς, ἀρρήτῳ φύσεως βία τὸν σίδηρον ἔλκουσα, καὶ τὸ στερρότατον ἐν ὕλαις οἰκειουμένη» (αὐτ. 1120)· ἢ «Ἄλλ', ὧ φίλη καὶ ἱερὰ κεφαλή, ὃ καὶ λόγου καὶ σιωπῆς μέτρα, μετὰ τῶν ἄλλων σου καλῶν, διαφερόντως τιμήσας, ἡμῖν μὲν ἐνταῦθα στήσαις τὸν λόγον, εἰ καὶ τῆς ἀληθείας ἐνδεέστερον, ἀλλὰ τοῦ γε πρὸς δύναμιν οὐ λειπόμενον» (αὐτ. 1128). Ἀλλὰ τί εἶναι περικοπαί τινες πρὸς ὀλοκλήρον λόγον; Τί εἶναι εἷς μόνος βότρυς ἐν ὀλοκλήρῳ ἀμπέλῳ; Τί εἶναι μία μόνη τολμηρὰ γραμμὴ ἐν εἰκόνι, ἐν ἧ πάντα παρίστανται νεκρὰ καὶ ἄψυχα;

Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς Βασίλειον. Ἡ στενὴ μετ' αὐτοῦ φιλία φαίνεται παρέχουσα εἰς τὸν Γρηγόριον μείζονα ἔξαρσιν. Δυσκόλως δύναται τις νὰ εἴπη, ἂν ὁ Βασίλειος ἐπιτυχέστερον ἐζήσεν ἢ ὁ Γρηγόριος ἐπιτυχέστερον περὶ τοῦ Βασιλείου ἔγραψεν. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι μνημεῖον, ὅπερ οὐ μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλείου πιστῶς παριστᾷ, ἀλλὰ καὶ τὴν δόξαν τοῦ καλλιτέχνου ἐξαγγέλλει. Καὶ ἐνταῦθα βεβαίως ἀπαντῶσιν ἐλλείψεις, οἷον κενὰ ἀλληγορίαι, ὀνόματα ἄνευ σημασίας καὶ τὰ παρόμοια· ἀλλὰ διὰ τοῦ ὅλου διήκει πνεῦμα καὶ ζωή. Οἱ ἐπὶ Μαξιμίνου διωγμοὶ, ἢ ἐν Ἀθήναις διατριβή, ἢ παρρησία τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν ἐπίτροπον Μόδεστον, ἢ ἱδρυσις νοσοκομείου, καὶ ἰδίως ὁ ἐπίλογος, ἐν ᾧ ὁ ρήτωρ καλεῖ πάντας εἰς τὸν τάφον, ἵνα ἅπαξ ἔτι ἐπισκοπήσωσι τὴν εἰκόνα καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ Βασιλείου, ταῦτα ἀποτελοῦσι τὰ ὠραιότερα τοῦ λόγου μέρη. Ἡθέλομεν ἀντιγράψαι ἅπαντα σχεδὸν τὸν λόγον, ἂν ἐπεχειροῦμεν νὰ δείξωμεν πάσας αὐτοῦ τὰς ρητορικὰς καλλονάς· διὸ ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν ἀπλῶς τινὰ μὲν ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις διατριβῆς, ἅπαντα δὲ τὸν ἐπίλογον· «ὦ! πῶς ἀδακρυτὶ τὴν τούτων ἐνέγκω μνήμην; Ἴσαι μὲν ἐλπίδες ἦγον ἡμᾶς, πράγματος ἐπιφθονωτάτου, τῶν λόγων· φθόνος δὲ ἀπῆ·

ζήλος δὲ ἐσπουδάζετο. Ἄγων δὲ ἀμφοτέροις, οὐχ ὅστις αὐτὸς τὸ πρωτεῖον ἔχοι, ἀλλ' ὅπως τῷ ἐτέρῳ τούτου παραχωρήσειε τὸ γὰρ ἀλλήλων εὐδόκιμον ἴδιον ἐποιούμεθα. Μία μὲν ἀμφοτέροις ἐδόκει ψυχὴ, δύο σώματα φέρουσα. Καὶ εἰ τὸ πάντα ἐν πᾶσι κεῖσθαι, μὴ πειστέον τοῖς λέγουσιν· ἀλλ' ἡμῖν γε πιστέον, ὡς ἐν ἀλλήλοις καὶ παρ' ἀλλήλοις ἐκείμεθα. Ἐν δ' ἀμφοτέροις ἔργον, ἡ ἀρετὴ, καὶ τὸ ζῆν πρὸς τὰς μελλούσας ἐλπίδας, πρὶν ἐνθένδε ἀπελθεῖν, ἐνθένδε μεθισταμένοις. Πρὸς ὃ βλέποντες, καὶ βίον καὶ πράξιν ἅπασαν ἀπηυθύνομεν, παρά τε τῆς ἐντολῆς οὕτως ἀγόμενοι, καὶ ἀλλήλοις τὴν ἀρετὴν παραθήγοντες· καὶ, εἰ μὴ μέγα ἐμοὶ τοῦτο εἰπεῖν, κανόνες ὄντες ἀλλήλοις καὶ στάθμαι, οἷς τὸ εὐθές, καὶ μὴ, διακρίνεται. Δύο μὲν ἐγνωρίζοντο ἡμῖν ὁδοί· ἡ μὲν πρώτη καὶ τιμιωτέρα, ἡ δὲ δευτέρα καὶ οὐ τοῦ ἴσου λόγου· ἡ τε πρὸς τοὺς ἱεροὺς ἡμῶν οἴκους, καὶ τοὺς ἐκεῖσε διδασκάλους φέρουσα, καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἔξωθεν παιδευτάς. Ἄλλοις μὲν οὖν ἄλλως προσηγορίαι τινές εἰσιν, ἡ πατρόθεν ἢ οἰκοθεν, ἐκ τῶν ἰδίων ἐπιτηδευμάτων ἢ πράξεων· ἡμῖν δὲ τὸ μέγα πρᾶγμα καὶ ὄνομα, χριστιανούς καὶ εἶναι, καὶ ὀνομάζεσθαι. Βλαβεραὶ μὲν τοῖς ἄλλοις Ἀθηναί, τὰ εἰς ψυχὴν· καὶ γὰρ πλουτοῦσι τὸν κακὸν πλοῦτον, εἰδῶλα, μᾶλλον τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, καὶ χαλεπὸν μὴ συναρπασθῆναι τοῖς τούτων ἐπαινέταις καὶ συνηγόροις· ἡμῖν δ' οὐδεμία παρὰ τούτων ζημία, τὴν διάνοιαν πεπυκνωμένοις καὶ πεφραγμένοις. Καὶ εἰ τίς ἐστίν, ἢ πιστεύεται ποταμός, δι' ἄλμης ρέων γλυκὺς, ἢ ζῶον ἐν πυρὶ σκαῖρον, ᾧ τὰ πάντα ἀλίσκεται, τοῦτο ἤμεν ἡμεῖς ἐν πᾶσι τοῖς ἡλιξί... Παρῆν ἡ τῆς ἐκδημίας ἡμέρα, καὶ ὅσα τῆς ἐκδημίας, ἐξιτήριοι λόγοι, προπόμπιοι, ἀνακλήσεις, αἰμωγαί, περιπλοκαί, δάκρυα. Οὐδὲν γὰρ οὕτως οὐδενὶ λυπηρόν, ὡς τοῖς ἐκεῖτε συννόμοις, Ἀθηναίων, καὶ ἀλλήλων τέμνεσθαι» (B. 521—529). Τελευτῶν δ' ἐπιλέγει ὁ Γρηγόριος· «Ταῦτά σοι παρ' ἡμῶν, ᾧ Βασίλειε, τῆς ἡδίστης σοί ποτε γλώττης, καὶ ὁμοτίμου, καὶ ἡλικος. Εἰ μὲν τῆς ἀξίας ἐγγὺς, σὴ τοῦτο χάρις· σοὶ γὰρ θαρρῶν, τὸν περὶ σοῦ λόγον ἐνεστησάμην. Εἰ δὲ πόρρω καὶ παρὰ πολὺ τῆς ἐλπίδος, τί χρὴ πα-

θεῖν, καὶ γήρα, καὶ νόσῳ καὶ τῷ σῶ πόθῳ τετραχωμένους; Πλὴν καὶ Θεῷ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν» (Αὐτ. 604).

Ἐκ τῶν ἠθικῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι οἱ ἑξῆς· Περὶ φιλοπτωχίας, Περὶ τῆς πληγῆς τῆς χαλάζης, Εἰρηνικὸς Α', Εἰρηνικὸς Β', καὶ Εἰρηνικὸς Γ'. Εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα. Ὁ περὶ φιλοπτωχίας λόγος ἀπηγγέλθη ἐν τινὶ νοσοκομείῳ παρὰ τῆ Καισαρείᾳ, ἀλλ' οὐχὶ οὕτως ἐκτεταμένος, οἷος τανῦν σώζεται καὶ ὅστις ὁμοιάζει μᾶλλον πραγματεία. Ὁ λόγος οὗτος περιέχει ὠραιοτάτας καὶ πλήρεις ζωῆς περικοπὰς, ἀλλὰ καὶ χωλαίνει μάλιστα ἐκεῖ, ἔνθα ὁ ρήτωρ νομίζει ἴσως ὅτι ἐπέτυχε κατ' ἐξοχὴν, ἕνεκα ὑπερβαλλούσης ρητορικῆς πομπῆς. Ἐπιτυχῶς ἀναπτύσσεται ἡ θέσις ἐκείνη, ἐν ἣ ὁ πτωχὸς καὶ ἡ στέρησις αὐτοῦ ἐν πᾶσιν ἀντιπαρατίθενται πρὸς τὸν πλούσιον καὶ τὴν ἀφθονίαν αὐτοῦ ἐν πᾶσιν. Ἐπιτυχῶς ὡσαύτως παρίστανται ἡ οἰκτρὰ κατάστασις τοῦ δεινῶς νοσοῦντος, οὗτινος τὸ πάθος μετ' ἀπαραμίλλου ἀληθῶς κάλλους περιγράφεται, ἡ ἀστάθεια τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν, ὁ ἀληθῆς καὶ ψευδὴς πλοῦτος, τὸ σκληροκάρδιον τῶν πλουσίων, ἡ καταπόνησις ἐπὶ ἀπροσδοκῆτῳ συμφορᾷ, ὁ οἶκτος πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἕνεκα Χριστοῦ κτλ. «Καλὸν, λέγει, ἐρημία καὶ ἡσυχία· καὶ διδάσκει με ὁ Κάρμηλος Ἡλίου, ἡ ἔρημος Ἰωάννου, Ἰησοῦ τὸ ὄρος, εἰς ὃ πολλάκις ἀναχωρῶν φαίνεται, καὶ καθ' ἡσυχίαν ἑαυτῷ συγγινόμενος. Καλὸν ἡ εὐτέλεια· καὶ διδάσκει με Ἰωάννης θριξὶ καμήλου σκεπόμενος. Καλὸν ἡ ταπεινοφροσύνη, καὶ πολλὰ ταύτης καὶ πολλαχόθεν τὰ ὑποδείγματα, καὶ πρὸ τῶν ἄλλων, ὁ πάντων Σωτὴρ καὶ Δεσπότης. Καλὸν ἡ ἀκτημοσύνη καὶ χρημάτων ὑπεροψία· καὶ μαρτυρεῖ Ζακχαῖος καὶ Χριστὸς αὐτός. Καλὸν θεωρία καὶ καλὸν πρᾶξις· ἡ μὲν, ἐντεῦθεν ἐπανιστάσα, καὶ εἰς τὰ ἅγια τῶν ἀγίων χωροῦσα, καὶ τὸν νοῦν ἡμῶν πρὸς τὸ συγγενὲς ἐπανάγουσα· ἡ δέ, Χριστὸν ὑποδεχομένη, καὶ θεραπεύουσα, καὶ τοῦ ἔργου τὸ φίλτρον ἐλέγχουσα. Εἰ δὲ δεῖ Παύλῳ καὶ αὐτῷ Χριστῷ πειθόμενον, πρώτην τῶν ἐντολῶν καὶ μεγίστην, ὡς κεφάλαιον νόμου καὶ προφητῶν τὴν ἀγάπην ὑπολαμ-

βάνειν, ταύτης τὸ κράτιστον εὐρίσκω φιλοπτωχίαν, καὶ τὴν περὶ τὸ συγγενές εὐσπλαγχνίαν τε καὶ συμπάθειαν (Α'. 861)· καὶ «Πρόκειται τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν θέαμα δεινὸν καὶ ἐλεεινόν, καὶ πᾶσι, πλὴν τῶν εἰδότων ἄπιστον, ἄνθρωποι νεκροὶ καὶ ζῶντες, ἠκρωτηριασμένοι τοῖς πλείστοις τοῦ σώματος μέρεσι, μήθ' οἷτινές ποτε ἦσαν, μηδὲ ὄθεν εἰσὶ μικροῦ γινωσκόμενοι· μᾶλλον δὲ τῶν ποτε ἀνθρώπων ἀθλία λείψανα· πατέρας, καὶ μητέρας, καὶ ἀδελφούς, καὶ τόπους, ἑαυτῶν γνωρίσματα λέγοντες. Ἄνθρωποι περικεκομμένοι, καὶ περιηρημένοι χρήματα, συγγένειαν, φίλους, αὐτὰ τὰ σώματα· ἄνθρωποι μόνοι τῶν πάντων ἐλευθύντες τε ἑαυτοὺς καὶ μισοῦντες ὁμοίως· οὐκ ἔχοντες πότερα μᾶλλον θρηνήσωσι, τὰ μηκέτ' ὄντα τοῦ σώματος, ἢ τὰ μένοντα· ὅσα προανάλωσεν ἢ νόσος, ἢ ὅσα τῇ νόσῳ λείπεται. Τὰ μὲν γὰρ ἀνήλωται δυστυχῶς, τὰ δὲ σώζεται δυστυχέστερον· τὰ μὲν οἴχεται πρὸ τῶν τάφων, τὰ δὲ οὐκ ἔστιν ὁ παραδώσων ταφῇ. Καὶ γὰρ ὁ λίαν χρηστός καὶ φιλάνθρωπος, τούτοις ἐστὶν ἀναλγητότατος· κἀνταῦθα μόνον ἐπελαθόμεθα σάρκες ὄντες, καὶ τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως περικείμενοι· καὶ τοσοῦτου δέομεν θεραπεύειν τὸ συγγενές, ὥστε καὶ τῶν ἡμετέρων σωμάτων ἀσφάλειαν τὴν τούτων φυγὴν νομίζομεν. Καὶ νεκρῶ μὲν ἤδη προσῆλθέ τις παλαιῶ, καὶ τούτῳ τυχὸν ὀδωδότη, καὶ ζῶων ἀλόγων ἤνεγκεν ὀδωδότα σώματα, καὶ βορβόρου πλησθεὶς ἠνέσχετο· τούτους δὲ κατὰ κράτος φεύγομεν (ὡ τῆς ἀπανθρωπίας!), ὅτι καὶ τὸν αὐτὸν αὐτοῖς σπῶμεν ἀέρα, μικροῦ δυσχεραίνοντες. Τί πατρὸς γνησιώτερον; καὶ τί μητρὸς συμπαθέστερον; Ἄλλ' ἀπεκλείσθη γε τούτοις καὶ ἡ φύσις· καὶ πατὴρ παῖδα τὸν ἑαυτοῦ, ὃν ἐγέννησεν, ὃν ἀνέθρεψεν, ὃν ὀφθαλμὸν βίου μόνον ἔχειν ἐνόμισεν, ὑπὲρ οὗ πολλὰ Θεῶ καὶ πολλάκις προσηύξατο, τοῦτον ὀδύρεται μὲν, ἀπελαύνει δέ, τὸ μὲν ἐκῶν, τὸ δὲ τυραννούμενος. Καὶ μήτηρ μέμνηται μὲν τῶν ὠδίνων, καὶ τὰ σπλάγχνα σποράσσεται, καὶ ἀνακαλεῖται λίαν ἐλεεινῶς, καὶ προσθεῖσα θρηνεῖ, καθάπερ τεθνηκότα τὸν ζῶντα. Τέκνον, λέγουσα, δυστυχές καὶ ἀθλίας μητρός, ὃ μοι συνεμερίσατο πικρῶς ἢ νόσος· τέκνον ἐλεεινόν, τέκνον οὐ γνωριζόμενον, τέκνον, ὃ κρη-

μνοῖς καὶ ὄρεσι καὶ ἐρημίαις ἀνεθρεψάμην, μετὰ θηρίων οἰκήσεις, καὶ σκέπη σοι πέτρα, καὶ τῶν ἀνθρώπων μόνον ὄψονται σε οἱ εὐσεβέστατοι... » (Α΄. 869 κ. ἐφ.). Περὶ δὲ τῶν πτωχῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πλουσίους λέγει· «Καὶ οἱ μὲν, οὐδὲ τῆς ἀναγκαίας τροφῆς εὐπορήσουσι, ἀλλὰ κείσονται πρὸ τῶν ἡμετέρων θυρῶν, ἐκλυόμενοι καὶ λιμώττοντες, οὐδὲ τὰς πρὸς τὴν αἴτησιν ἀφορμὰς παρὰ τοῦ σώματος ἔχοντες, ἐστερημένοι φωνῶν μὲν εἰς τὸ ὀδύρεσθαι, χειρῶν δέ, εἰς τὸ προτείνειν ἐφ' ἰκεσία, ποδῶν δέ, εἰς τὸ προσιέναι τοῖς ἔχουσιν, ἀναπνοῶν δέ, εἰς εὐτονίαν τῆς θρηνωδίας. Ἡμεῖς δὲ ἀναχεισόμεθα λαμπροὶ λαμπρῶς ἐπὶ στιβάδος ὑψηλῆς τε καὶ μετεώρου, καὶ τῶν περιττῶν καὶ ἀψαύστων ἐπιβλημάτων, κὰν φωνῆς ἀκούσωμεν τῶν αἰτήσεων δυσχεραίνομεν. Δεῖ δὲ ἡμῖν τὸ μὲν ἔδαφος εὐωδεῖν ἀνθεσι, πολλάκις καὶ τῆς ὥρας ἔξω, τὴν δὲ τράπεζαν κατερράσθαι μύροις, καὶ μύρων τοῖς εὐωδεστάτοις τε καὶ πολυτελεστάτοις, ἵνα καὶ μᾶλλον ἐκθηλυνώμεθα· παῖδας δὲ παρεστάναι, τοὺς μὲν ἐν κόσμῳ καὶ ἐφεξῆς, ἀνέτους τὰς κόμας καὶ θηλυδρίας, καὶ τῆ κατὰ πρόσωπον κουρᾶ περιεργασμένους, πλεῖον ἢ ὅσον συμφέρει λίχνοις ὀφθαλμοῖς κεκοσμημένους· τοὺς δὲ τὰς κύλικας ἐπ' ἄκρων δακτύλων ἔχοντας, ὡς οἷόν τε εὐπρεπέστατά τε ὁμοῦ καὶ ἀσφαλέστατα· τοὺς δὲ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνεμον ταῖς ριπίσι σοφιζομένους, καὶ ταῖς ἐκ χειρῶν αὐραῖς τὸ πλῆθος τῶν σαρκῶν ἀναψύχοντας· καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις, πλήθειν μὲν κρεῶν τὴν τράπεζαν, πάντων χορηγούντων ἡμῖν τῶν στοιχείων πλουσίως, ἀέρος, γῆς, ὕδατος· καὶ στενοχωρεῖσθαι τοῖς μαγείρων καὶ ὄψοποιῶν μαγγανεύμασιν, ἀγῶνα δὲ εἶναι πᾶσιν, ὅστις ὡς μάλιστα τὴν λίχνην ἡμῖν καὶ ἀχάριστον κολακεύσει γαστέρα, τὸ βαρὺ φορτίον καὶ ἀρχέκακον, τὸ ἀπληστότατον θηρίον καὶ ἀπιστότατον, τὴν καταργουμένην αὐτίκα σὺν τοῖς καταργουμένοις βρώμασι. Καὶ τοῖς μὲν πολὺ τι κόρος καὶ ὕδατος, ἡμῖν δὲ καὶ μέχρι μέθης οἱ τοῦ οἴνου κρατῆρες, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὴν μέθην, τοῖς γε ἀκολαστοτέροις· καὶ τὸν μὲν ἀποπεμψόμεθα τῶν οἴνων, τὸν δὲ ἐγκρινοῦμεν ὡς ἀνθρωσμίαν, περὶ δὲ τοῦ φιλοσοφήσομεν, ζημία δέ, εἰ μὴ προσέσται